

KIRÁLY ISTVÁN

Németh László gondolatvilága

II. RÉSZ

NEMZETTUDAT MINT A SZEMÉLYISÉGTUDAT VÁLTOZATA

(*Magyar tragédiaérzés*) Féltette Németh a személyiséget — az egyszerűt, a különöset — az imperializmus modern korában a nagy szervezetekben és nagy méretekben gondolkodó kortól. Jelen volt így gondolatai közt nem pusztán az individuális, de egy más típusú személyiségnek, egy történelmileg kialakult egyediségnek, fontos külön színnek — a nemzetnek, konkrétan a magyarságnak féltése, óvása is.

Köztes jellegénél fogva kettős arca van ugyanis egyéniség—közösség dialektikus ellentétpárjában, annak tengelyén vizsgálva mindig a nemzetnek. Az egyén felől szemlélve: közösség az, de az emberiség felől: rész, individualitás. S Németh Lászlónál elsődlegesen oly vonatkozásban élt: mindenekelőtt nemzetszemélyiség volt és nem nemzetközösség. Az elvadult géperkölcscsel szemben a magukat tartó individualitásokról szólva a „népeket és embereket” együtt emlegette, rokonfogalmat jelentett számára nemzet s egyéniség. „Pedig hát világos — írta például egyik kései tanulmányában —, hogy a szocializmusban is nemzetek élnek, mint ahogy egyének is. S ahogy egyének léte, kifejlődése nem individualizmus, nem nacionalizmus a nemzeteké sem. A nacionalizmus ott kezdődik, ahol egy nemzet (mint az individualista az egyének rovására) más nemzetek rovására akar kifejlődni.” Nemcsak az egyedi személyiséget, de mint annak analogonját, a nemzetszemélyiséget is védendő, óvandó értéknek ítélte. Főleg, mert úgy érezte, fenyegetve van az.

A veszélyeztetettségérzés — a magyar tragédiaérzés — volt a sajátos Németh László-i nemzettudat egyik legszembeötlőbb sajátossága. Értette az átélte imperialista háborúk lényegét. „Azt láttam — írta 1939-es gondolataira visszaemlékezve —, hogy a világhegemóniáért folyó harc, az államok, birodalmak világcsászársággá összeolvadása megindult”, hogy a nagy egységek, a birodalmak, a hatalmi tömbök korába — a globalizmus korába — ért az emberiség. Tudta, hogy „világerők hatalmában” van így a magyarság sorsa. S kettős viszonylatban — egyrészt felkészületlensége, másrészt pedig kicsisége folytán is — meghendikeppeltnek vélve nemzetét, féltette ebben az új szituációban annak életét.

Kezdetől fogva ott hatott benne ez az aggodalom. Ahogyan írta: „Amikor... Ady utolsó, csodálatos verskötetete, *A halottak élén* megjelent, szinte az első olvasásra belémragadt egy vers...: *A szétszóródás előtt*.” S élete végéig elkísérte ennek keserű jóslata. Az, hogy „hát népét Hadúr is szétszórja”, s „felolvaszt a világ kohója”. Ott hatott benne „a szétszóródó, agonizáló nemzet halál félelme”, a magyar létveszély.

„Süllyedő népnek”, pusztulásra ítéltnek látta Németh a maga nemzetét. „Európának nincs népe, melyet ily rég fenyegetne, s egyre jobban, a szétszóródás, a jellegvesztés s elmerülés veszélye” — hangzott végig egész életművén. A trianoni „földarabolás” éppúgy ezt a hitet erősítette benne, mint az egyke Illyés-féle elkiáltása, a biológiai veszély, avagy a Horthy-korszakbeli szociális nyomor, kiváltképp pedig a történelem nagy szorítója, a német veszedelem, ez az „önállóságunkat fenyegető történelmi szökőár”, amely felidézte mint lehetőséget „a magyar szó alámerülését a német óceánba”; a jellegvesztést.

S nem szűnt ez az érzés a felszabadulást követően sem. Vitázott azokkal, akik úgy vélték, hogy „a társadalmi rend változása a nemzeti bajokat is orvosolja”. Meggyőződése volt, hogy „a századokon át szálló veszélytudatnak megvan ma is az eleven indoka s korszerű formája... A szocializmus csak lehetőséget ad, nem váltja meg automatikusan a népeket.” Úgy érezte: „Herder és Ady jóslata nem vesztette el ma sem erejét”. A szovjet minta mechanikus másolása az ötvenes években éppúgy az identitásvesztés félelmét idézte fel benne, mint később a nyugat-rajongó sznobizmus, ez az „európai méretű provincializmus”, nyugat divatjainak „balkáni kiárusítása”. A tragédia árnyait vetítette elé a népesedési statisztika éppúgy, mint a „kohézió-bomlás, a népet összetartó kötőanyag lazulása”, avagy a szétszóródás kinn a világban, „a magyarság szétesése”; az, hogy „gyengült a vonzáscentrum, amely a határokon túlrekedt, a világba szétszóródott magyarokat ide kösse”. Kísértett benne végig a félelem, hogy „ellebzseltünk ezer évet, s most, hogy a világ kohója munkába vesz, létünknek nem marad emlékező nyoma”.

(*Antiimperialista patriotizmus*) A marxista kritika — még egy olyan értő, nagy távlatú kritikus esetében is, amilyen Lukács volt — értetlenül nézett a magyar tragédia Németh László-i megidőzésére. „A gyengeség abszolutizálását, a gyengeség érzésének kultúrfilozófiává, magyarságtudománnyá, fajelméletté duzzasztását” látta csak benne; dzsentroid hatást, a dzsentripusztulás nemzettragédiává történt vetítését. Úgy könyvelte el, mint nacionalizmust. A „nembeliség—partikularitás”, illetve a „nemzetköziség—szocialista hazaszeretet” hierarchizált dialektikájában — a részt az egésznek alárendelve — nem vette számba ez a szemlélet, hogy jogos volt az ily jellegű érzés egy oly nemzet részéről, amely kis létszámú népként, környezetében elszigetelő, más törvényű nyelvvel, s ami a legfőbb: félgymarmati sorsú történelemmel — felkészületlenül — került be az emberi egységesülés új századaiba. Ha kielező formában is, de egy szükséges, indokolt helytudatváltás ment végbe a tragédiasejtésen keresztül. A magyar létet 67 óta meghatározó, megalomániás, birodalmi nemzettudat, a Szekfű-féle „nagy-magyar” gondolat cserélődött fel egy más típusúval: a nemzetet többé nem a centrumban, nem „Európa védőbástyájaként” a szerencsés sorsú fejlettek között, de a periférián, a peremvidékek népei között látó új nemzetszemlélettel: kelet-európai magyar helytudattal.

Fejlett és fejletlen országok világméretű, sokszínű skáláján inkább az elmaradottak, a fejletlenek között látta Németh László kezdetűl fogva a maga nemzetét; az elesettek között. Első fennmaradt — barátjához, Oszoly Kálmánhoz küldött — levelében mint „Európa utolsó, rabszolga országáról” beszélt hazájáról. „Csak a hamupipőkék pártján érdemes lenni, s ez a nép a világ hamupipőkéje” — jegyezte meg egyik korai cikkében. Ady, Babits, Fülep La-

jos gondolatát tovább folytatva úgy ítélte meg — s szenvedett ettől —, hogy „ez a tízmilliós nép még számarányában sincs képviselve a művelődéstörténet nagyjai között”. Így került be világképébe Romain Rolland Gandhi-könyvének olvasása nyomán a gyarmati népekkel vallott rokonság érzése; a széleken élők szolidaritása.

Ezt az érzést még inkább mélyre véste benne a német fasizmus előretörése. „A technikával szövetkezett martalóc, a gépesített hatalmaskodás” nyomását érezve meggyőződése lett, hogy pusztán mennyiségben gondolkodik már az industrializmus új hódító világa, és ítéletében egy nemzet annyit ér, „ahány ágyúja van”. Felrémlt előtte a kulturális imperializmus hozta létveszély: az identitásvesztés. Az, hogy „az emberrel szövetkezett gép... nem bír megállni a lelkek leigázásában”. Egyértelműen vallotta már ekkor, „hogya voltképpen mi is gyarmati nép vagyunk”, hogy „a magyar nemzet katasztrófák igazságtalan során süllyedt le a legsúlyosabb gyarmati sorba”. A kisnépeket semmibe vevő, huszadik századi, nagyhatalmi cinizmus ebben a hitében még fokozottabban megerősítette. A háború alatt a szövetségesek közti megállapodások híreit hallva keserűen írta: „hát így adnak-vesznek bennünket, hordának kevés kis népeket”.

Ebben az összefüggésben látva kerül valóságos helyére életművében a tragédiaérzés, a nemzethaláltudat. Nem dzsentroid örökség, nem az „egyedül vagyunk” mitizáló, retrográd nacionalizmusának változata volt ez, de a hagyományos, szabadságharcos, megmaradásos, magyar nemzettudat huszadik századi, modern válfaja. Egy először Adynál feltűnő, új típusú nemzeti érzés: antiimperialista patriotizmus. Mert eszmetörténeti hátterét nézve a különféle, antiimperialista populista áramlatokra volt jellemző ez a fajta nemzeti tudat, ressentiment-érzés. A hódító, kizsákmányoló, hatalmasabb nemzet semmibe vevő, gőgös fölényére csapott vissza benne az elmaradottabb, a hatalommal nem rendelkező.

(Az *antiimperialista patriotizmus ellenmondásai: 1. partikularizmus*) Egy történelmileg kialakult külön entitásnak, egy felkészületlen kislépnek védelmét jelentette a Németh László-i patriotizmus. Előremutató, pozitív érzés volt, a rész védelme az arra nem néző egészszel szemben; személyiségfélé. De ahogy eltorzult, s a közösségi gondolattal, a szocializmussal került ellentétbe 1945 előtt az egyéniség különös hangsúlya, megtörtént ez nemzeti vonatkozásban is. Negatív mellékhatásokat szülő, ellentmondásos érzés volt általában mindig az antiimperialista patriotizmus, s itt is azzá vált. Oly súlyú helyet foglalt el benne a nemzetisors-féltés, hogy nem egy esetben szemellenző lett az: elzárkózást s bizalmatlanságot vont maga után: etnocentrizmust. Felidézte így egyfelől a partikularizmus, a részletekben való elvesztés, másfelől pedig a xenofóbia, az idegenekkel szemben érzett gyanakvás veszélyét.

Mindenekelőtt partikularizmus tűnt fel az ily típusú érzés együttjárójaként. Nem műveltség, nem felkészültség, centrumban vagy periférián élés kérdése ugyanis ez sosem, hanem az egyéni világnézeti szituáltság. Partikularisan — azaz: lokálisan és temporálisan leszűkítetten — láthat valaki a világ centrumában s hatalmas műveltséganyag birtokában is. Kései éveiben magánál Némethnél is kísértett a kérdés: nem szűkítette-e le vajon látókörét a benne uralkodó megmaradásos nemzeti érzés. „Az önkritika azt mondhatná — vallotta például —, reménytelen célra tettem fel magam, menthetetlent akartam megmenteni (a külföldnek ezt úgy magyarázzák, hogy kicsinyesen

nemzeti vagyok).” S önmagát figyelve mindig foglalkoztatta a többször hallott érv, hogy a pusztulásérzet, a magyar tragédiasejtés, „ez a bibliai rémlátás nem ereje, de korlátja, földhöz ragasztója irodalmunknak”. Ott élt benne a félelem, hogy valóban így van ez, s nem érték, de földhözragadtság például csupán ez a huszadik századi modernségtől oly igen elütő pátoszos komolyság, prófétikus tudat, irónia hiány, melyet művészetének az állandóan érzett nemzeti veszélytudat adott. „Baj-e, hogy a helyi feladatok... folytán, onnét nézve, annyira tizenkilencedik századira sikerültünk” — tette fel önmagának szomorúan a kérdést.

Tudta már az 1945 utáni Németh, hogy a felfokozott nemzeti érzékenység „a fennköltség, az eszmeiség színével valami türelmetlent, hamisat, íróit vitt be a népek életébe, amelyért keservesen meg kellett szenvedniök”. Az ily érzésekből táplálkozó nemzeti irodalmat — ahogyan írta — „olyan csapdának tartottam, amelybe sok mással együtt én is beleestem”. „Nem jutnak-e joggal előnyhöz velünk szemben olyanok, ... akiknek egyetlen előnyük, hogy a nacionalizmus múltó lángja nem kapott beléjük” — feszgett benne a szorongató kérdés. S valóban: a jellegzetes antiimperialista patriotizmus belső ellentmondásosságát tükrözőn a partikulárisban való megrekedés nem egy jelét lehet fellelni életművében. A harmadik út gondolata az utópia megjelenési formájából nemegyszer az összemberi követelményeket elfedő illúzióvá, szemellenzővé változott: nacionalista színezetet kapott. Nem utolsósorban ez magyarázza, hogy ő, aki egyik énjével a modernség és az európaiság öntudatos, művelt szószólója volt: másik énjével az antiimperialista érzületekre oly igen jellemző antimetropolizmust s nyugatellenességet is ott hordta magában: a vidékeszményítést. Ez a sajátos, szemet befogó partikularizmus játszott szerepet két sokat bírált, történelmi döntésében: a háború alattiban s az 1956-osban.

A háború alatt (mint legkieleztettebben az ún. „szárszói beszéd” tanúskodott róla) lehetőnek tartotta, hogy szélárnyékhelyzetben élje át a nemzet a kitört világvszt. Lehetőnek vélte a meghúzóást a történelem mélyén. Igaz: a német imperializmussal való szembeszegülés, nemzeti önőrzés egyik leghatározottabb, legkövetkezetesebb szószólója volt, joggal tarthatta magát „egynek a négy-öt ember közül, aki az ifjúság s a jogos elégedetlenség átállását a német oldalra megakadályozta”. Ugyanakkor azonban igaz a kérdés másik oldala is: nem az aktív, a passzív ellenállást — az átvészeltető „tartsd magad” gondolatát szuggerálta csupán. Mint Csoóri Sándor írta: „nem a küzdelemre, az ellenállásra, hanem a várakozás taktikájára alapozott”. Felmentette a tett-elmaradást, a magyar nem-cselekvést. Igazolta a „bujkáló országot”. Nem széles távlatból, a világhelyzet felől, de a nemzeti öncélúság jegyében, önmagunkba zártan nézte a fejlődést. Azzal a hittel élt (többször vallott erről), hogy „akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom”. Nem vette számba a választást parancsoló lényegi kérdést: azt, hogy az összemberi fejlődés szempontjából a német fasizmus volt ekkor az elsődleges s mindenáron leküzdendő veszély. Fogta látókörét az elabszolutizált nemzeti öncélúság: a partikularizmus.

S innen érthető 1956-os magatartása is. Mint a szocialista fejlődés híve, de a népi megmozdulást igazoló, jogossá tevő, zsarnoki politika üldözöttje s egyben ellenfele, megkérdőjelezője, szinte az egyetlen volt, aki 1956 októberében emberi hitellel ki mert és ki tudott állni az elmúlt tíz esztendő szocia-

lizmus felé mutató vívmányai mellett, világosan látva ugyanakkor a legfőbb elkövetett hibát: a személyi méltóság és a nemzetméltóság semmibevételét. Így gondolkodva, a társadalmi mozgást s a politikai mozgást egymástól következetesen elválasztva, s a politikai részt bírálva, elutasítva is: védeni tudta a társadalmi mozgást — a szocialista fejlődés eredményeit. Mégis: az események során tisztánlátása megzavarodott. A szovjet beavatkozás veszélyét látva, a józan, reális észet elnyomta benne a nemzeti fájdalom. A romok alá temetkezés pátoszával szólt. Holott megfelelő politikai vezetés híján egyértelműen önmaga ellentétébe, ellenforradalomba fordult ekkor már a népi felkelés, s érintett így egy a világfejlődés egésze s azon belül is a volt gyarmati népek önállósodási törekvései szempontjából nagyon is fontos nemzetközi kérdést: a nagyhatalmi erőegyensúlyt. A nemzetbe záró, lefogó érzelem hatása alatt elveszett azonban az erre figyelni tudó, globális látókör.

(Az antiimperialista patriotizmus ellentmondásai: 2. xenofóbia és nativizmus) Éppúgy mint a partikularizmus, a nemzetbe zárkózó, megmaradásos nemzettudat következménye volt a legtöbbit bírált Németh László-i gyengeség: az eltorzult, felduzzadt nemzetféléssel együttjáró nativizmus és xenofóbia is. Általában megjelenik ez az antiimperialista népiség kísérő érzéseként. Az elmaradottság kiváltotta dac s kisebbségi érzés az idegenben, a nem bennszülöttben a gyarmatosító készséges eszközét, fölényességének, lenézésének hordozóját, közvetítőjét látja csupán; így válnak gyanússá előtte mind az „idegenek”: Kelet-Afrikában az indiaiak, Délkelet-Ázsiában a kínaiak, Kelet-Európában pedig a zsidók. S nem tudta maradéktalanul függetleníteni magát Németh László sem az antiimperialista indulatokkal élő népeknek ettől a pszichológiai torzulásától. Részben ennek következtében, részben a kor divatszavaként, részben pedig épp az egyszerűt, a különöst — az individuálist, a másiktól elütőt — hangsúlyozni akaró eltökéltség okán bekerült gondolatai közé a faji eszmékör.

Ennek a kérdésnek megítélése kapcsán esik leginkább végletekbe a Németh-irodalom. Vagy a teljes elutasítás, megbélyegzés jellemző reá, vagy épp ellenkezőleg az apologetika. Igaz: menti némileg ezt az utóbbit a másik irányú polarizáció, az újra meg újra feléledő, tudománytalan vád, mely egyenlőségjelet tesz a Németh László írásaiban fellelhető faji gondolat és a fasizmusé közé. Holott az életmű még oly felszínes ismerete nyomán is szembeötlők itt az ellentétek. Imperialista és antiimperialista faji gondolat nem mosódhat egybe. Más típus a kettő.

Németh László — ahogy ő írta: már pusztán „egyéniség- és szellemtisztelő elfogultsága” következtében is — csökönősen igyekezett távortartani magát a fasizmusra oly igen jellemző biológiai fajértelmezéstől. Mindig hangsúlyozta: „Magyarországon a fajtisztaság német ideáljának nincs helye.” „A magyarság hivatása a nemzetiségek fölött volt és lesz, nem csinálhat árja vagy turáni, vagy nem tudom milyen más fajtisztasági törvényt.” A faj számára erkölcsikulturális kategória volt, s nem biológiai; a szellemé, a vállalásé és nem a születés véletlenjéé. Világosan látta, hogy a német imperializmus harci eszköze a fasiszta faji gondolat, mellyel az „vitássá vált előjogait sáncolja mesterségesen körül”. A felsőbbrendűségi elmélettel szemben a kevésbé fejlettek, a sikertelenek oldalán állott. Ilyen vonatkozásban, éppúgy mint Adynál, demokratikus szimbólum volt számára a faj, s nem antidemokratikus: a szegényekkel, a lent maradtakkal, a kivetettekkel azonosult a fogalom révén, s nem a fentlévőkkel, a felsőbbrendűsége s az uralkodásra igényt formálókkal.

Ahogy egyik 1936-os cikkében megfogalmazta: „A hagyományt nem mint vért védtem, hanem mint szellemet, s e legmagasabb szellemmel faji válogatás nélkül akartam a szocializmus új tömegeit felemelni: végleg eldobva e terület hitvány nemességét.”

A legkiélezettebb problémáról, az ún. „zsidókérdésről” is szögesen más-ként gondolkodott, mint a fasizmus avagy a magyar ellenforradalmi konzervativizmus. Világosan látta a zsidóságban rejlő, nagy értékeket. Oly regényfigura, mint az *Emberi színjáték* Bálint doktora vagy az *Utolsó kísérlet* két Lówi-testvére tanúskodott erről. Látta a zsidóasszimilációnak a huszadik századi magyar fejlődésben betöltött szerepét; azt, hogy „a magyar szellem egyedül rajtuk át tudott felhajtani”. Mindig differenciált egyénileg a zsidóságon belül: „A zsidó egyént sohasem mint zsidót bíráltam, mindig csak mint egyént” — írta. S differenciált osztályszerűen is: elválasztotta egymástól a zsidó proletárt és a zsidó tőkést. Feladatnak látta, hogy „zsidó és magyar ne egymással harcoljanak, hanem mindegyik a maga tőkéseivel; a magyar nép a földesúrral, a zsidó nép a nagykapitalistával”.

Tovább lehetne sorolni az adalékokat, melyek mind a fasizmus vádjának tarthatatlanságára, torz, hamis voltára mutatnak. De ugyanakkor nem kétséges az sem, hogy a faji gondolat mégis jelen volt 45 előtt az írásaiban. S bármennyire hangsúlyozta is, hogy a faj nem vérség, de szellem, vállalás: a biológiai és a kulturális-történelmi értelmezés (már pusztán a fogalom természeténél fogva is) elkerülhetetlenül átjárt egymásba, ha esetlegesen is, de volt áteresztés. „A vér szellem is és a szellem vér” — írta például. S megmutatkozott ez az ellentmondás az asszimiláció kérdésének megítélésében is.

Pap Károly tipológiáját alapul véve, megkülönböztetett a zsidóságon belül három fő típust: egyrészt az asszimilációt vállalókat, másrészt a nemzeti kisebbségi tudattal élőket, harmadrészt pedig a nacionalistákat; s mind a három döntést lehetőnek és jogosnak ítélte, nem korlátozott. Az asszimiláció megakadályozását „barbárságnak” vélte. Mindig hangsúlyozta: „Egy jó sebéz, aki asszimilans, mindig többet fog érni, mint egy fajmagyar zugarvos.” Ugyanakkor azonban *Ady Korrobóri* című cikkét, a benne kifejtett maradéktalan egybeolvadás teóriáját mégis tévesztettnek vélte, s „félasszimilációt”, „hígmagyarságot” emlegetve nem egy esetben irracionalisan s önkényesen ítelt. S az asszimiláció kérdésében kísértő bizonytalanságot mutatva jelen volt írásaiban az elrasszizálás is: faji kérdésként kezelt olykor társadalmiakat. Nemcsak a tőke kérdését fordította le úgy nemegyszer mint zsidóproblémát, ezzé vált néha szemléletében az új városi kultúra, a boulevard-kultúra felszíne, könnyűsége is, avagy a baloldali mozgalmakra jellemző absztrakt, dogmatikus nemzetköziség. Ilyen és ehhez hasonló állásfoglalásokat nem kerülhet meg a felelős kritika. Nem elhallgatás: értelmezés és értékelés lehet csak feladata.

Az értelmezőnek persze történelmileg kell néznie a kérdést. Számba kell vennie az adott akusztikát: az akkori és mai másfajta konnotációt. Nem feledhető, hogy oly kiválóságok is megengedték akkor még maguknak a fajban gondolkodást, mint Wagner, Dosztojevszkij, Virginia Woolf, T. S. Eliot avagy Heidegger. Ahogy azt Jaspers vagy Hobsbawm egyaránt hangoztatta: más törvények érvényesültek ennek a kérdésnek megítélésében a holocaust borzalmainak ismerete után, mint annak előtte. A faji eszmekör, ami ma már az intellektuális tisztesség előtt megengedhetetlen, egyértelmű bűn, lelki ferdült-

ség; akkor (legalábbis a közvélemény jelentős részében) még csupán torz, de vitatható politikai doktrína volt.

Az értékelés azonban ezt tudva is csak határozott lehet. Történeti megértés és etikai ítélet nem keveredhet, a kettő külön dolog. Az előbbit az egykorú normarend határozza meg, az utóbbit az a fejlődésfok, ahova elért kerü, nevelő, történelmi tapasztalatok nyomán az összemberi erkölcsi tudat. S innen szemlélve, nyilvánvaló már, bármennyire más típusú is volt Németh írásaiban a faji gondolat, mint a fasizmusé, s így bármennyire másként kezelendő is történelmileg: a történeti árnyalás nem jelent felmentést: egyértelműen súlyos és fájdalmas tévedésként könyvelendő el az. Az etikai állásfoglalás visszafejele is csak bíráló s elítélő lehet.

Nem véletlen, hogy erős, belső büszkesége ellenére ő maga is elvégezte ennek kapcsán az önszembesülést. Végleg eltűnt írásaiból 45 után ez a fajta látás. „Sok tekintetben hibás”, „zavaros” írta például a *Kisebbségbenről*, erről a téves nézetektől leginkább áthatott tanulmányáról. Megrotta „sietős fogalmazását”, „sokat markoló fogalomalkotását”, „kíméletlenségét”. A történelmi helyzetet hozta fel mentségként; a pillanat lázát, a német imperializmus riasztó nyomását, a magyarságot fenyegető veszélyt. S ezt a szempontot ma sem mellőzheti a történetírás. Nem azért, hogy hatálytalanítsa vagy oldja a kritikát, hanem pusztán azért, hogy valóságos kontextusba kerüljön a kérdés, s ne homályosodjék el a tévedés mögött az írói szándék. Annak a tudata, hogy nem imperialista, de antiimperialista gondolatkörbe volt a fajtság fogalma Némethnél beszöve. S a lényegét ez jelentette, ez az irányultság. A téves részleteket elvetve is, nem vesztet az érték: az imperializmussal szembeforduló nemzetszeretet; magyarságféltés.

(Az antiimperialista patriotizmus lényegi tartalma: 1. identitásörzés) Nemcsak helyi fájdalmakban bentragasztó, félrevezető — partikularizmust és xenofóbiát szülő — érzés volt Némethnél a magyar életféltés, de pozitív irányú feladatjelölés. A tragédiaérzet visszajaként, ellenérzéseként (miképp annyiszor a századok során) feltűnt egy sajátos, erkölcsi tartalmakkal — egy kis népért érzett felelősséggel — telített vitalitás, etikai vitalitás, „csakazértis”-t mondó dac, életakarát: a magyar mégis-morál. S vitathatatlan volt ennek üzenete. A személyiség, a rész (legyen az egy egyén avagy egy nemzet) létjogára kérdezett rá a kor. Az volt a probléma: létezhet-e egy elmaradott, kis nép, mint saját törvényű, önálló entitás, a nagy szervezetek — a globalizmus — modern századában. Ennek lehetőségéért pörölt Németh László egész életén át.

„Agonizáló irodalomnak” nevezte többször az általa örökségként vállalt, folytatni kívánt magyar irodalmat, de „agónián nem haldoklást értve, hanem a veszélytől sarkallt létküzdelmet”. Mint „élettani imperativusz” élt benne, hogy a népnek, amelyhez tartozik, fent kell maradnia. Hiszen — mint írta — „a fennmaradás . . ., a léthez ragaszkodás nemcsak minden nép, de minden élőlény legelemibb joga”. Jellemző volt életművére a megmaradásos nemzettudat huszadik századi változatának — az antiimperialista nemzettudatnak — két jellegzetes ismertető jegye: egyfelől az identitásörzés, másfelől pedig a küldetéskeresés — az ő Adytól vett terminológiájában —, a „templomépítés”.

Az identitásörzést konkretizálón széchenyis pátosz élt mindvégig benne: „egy nemzetet megmenteni az emberiségnek” — volt számára cél. Egyik legfőbb kötelességének tartotta „népünk egyéniségének oltalmazását”. Hisz ami az egyénnek az autonómia, azt jelentette egy nemzet számára az identitása:

saját természete törvényeihez, történelmileg kialakult jellegéhez való ragaszkodás. Tudta Németh, amit mindig is tudnak elmaradottabb népek gondolkodói, hogy a világban jelenlevő kulturális imperializmus következtében a jelleg elvesztés lehetősége a kevésbé fejlett, főleg pedig az ily típusú kisépek számára a legakutabb veszély. A gazdagabbak, szerencsésebbek anyagi-szellemi fölényének következményeképp szükségszerűen megjelenik nálunk a lelki behódolás, a kétely saját értékükkel szemben: a kisebbség szorító érzése. „A nyugati művelődés kioltással fenyegeti az ősi civilizációkat . . . , a hinduk megtanulnak angol módra öltözni és telefonálni, de elvesztik lelküket” — írta, nem pusztán a hindukra, de minden elmaradott népre gondolva. A sajátjára is. Központi feladat lett számára — az identitásörzést összetevőire, részekre bontva — egyfelől az önmagunkhoz való *hűség*, másfelől pedig az *önbizalomadás*. „Ragasztó anyagot” akart folytatni „a nemzeti szétetésbe”.

A *Kisebbségben* dacoló pátoszáat nem a faji eszmekör, de ez a szenvedélye hívta életre: a *hűség* érzete. Minden ellentmondás ellenére s ha a passzív rezisztencia formájában is, de a magyar szellemi ellenállásnak volt ez a műve. „Egy nép szerencsétlensége” elé íródott; „az összepréselés óráira”. Egy volt a célja: egy kiélezett, történelmi pillanatban, a német veszély árnyékában „a tisztább életnek s a magyar ellenállásnak nevelni rostokat és idegeket”. Fel akarta készíteni nemzetét a jelleg, a lélek őrzésére. Az oly igen szükséges „sziget” számára toborzott híveket. Mert meggyőződése volt: „Az egész nemzet olyan idők előtt áll, amikor ez a szigetes szerkezet lehet legnagyobb ereje . . . , nagy szüksége lesz valami szervezetlen védelemre: láthatatlan viszsanyomásra a látható nyomás ellen. De mi lehet ez más: mint a szétszórtságban megfoghatatlan nemzeti energia makacs megőrzése és magakifejtése . . . , amely mint egy-egy kis magára hagyott Magyarország, akkor is az egésztest védi s az egésztest igyekszik kiteljesíteni, ha fölötte nincs, ami összekösse.” Őrizni akarta azt, ami „szívós és elpusztíthatatlan”, a *basic personality*-t, a nemzeti jelleget.

Még torzulásait is — az írásaiba belopakodó xenofóbiát, faji gondolatot — nem utolsósorban ez magyarázza: a védekezés fordult elzárkózásba. Az önmaga veszébe rohanó, a német sikereknek ujjongó, jobbra tolódó nemzeti közvéleményt maga körül látva az elsüllyedt, a sikertelen, a tragikus lett eszmény számára, az lett a „mélymagyar”; az, ami nem hangzott egybe a világgal, a külső valósággal, ami különbözött, ami épp ezért „kisebbségben” maradt, ami elbukott. SOS-kiáltás volt így az a röpirat, SOS-kiáltás egy identitását, öntudatát veszítő, fenyegetett népért. Szervező elvét ez jelentette: a *hűség* pátosza, a reménytelenben is makacs ragaszkodás egy külön törvényű nemzeti sorshoz.

A *hűség* mellett az *önbizalomadás* volt az identitásörzés másik lényegi összetevője. Az elsők közt határozta meg Németh a nyugat-európaiól oly erősen elütő, sajátos, huszadik századi, kelet-európai nemzettudat — az antiimperialista nemzeti tudat — egyik legfőbb sajátosságát: a „kulturális csökkentértékűség” leküzdésének, az egyenértékűségnek feszítő vágyát, a „nem vagyunk alábbvalók másoknál” ösztönző dacát. „A nyugati civilizáció bástyái alatt kinlódó népekben”, „a visszaesett országokban”, „a lépcső legalján állókban”, „a lemaradtakban” élt szerinte ez a sajátos, erősen érzelmi jellegű, etikai tartalmakkal telített hazaszeretet, megkötöttségérzet; „Oroszországban, a Balkán népei” közt s azon túl „Kelet, Ázsia s Afrika mélyéig”; mindenütt, ahol „fokozni kellett a bennszülött öntudatot”. „Tán nem is volt más — határozta meg ennek a patrio-

tizmusnak legbensőbb tartalmát —, mint a népek lelkének, önérzetének birkózása az idegen vívmányokkal járó idegen étellel s még inkább tekintéllyel.”

Ezt az idegen fölényérzetekkel szembeforduló önbizalomadást érezte feladatnak magyar vonatkozásban is. Vitázni kívánt minden olyan nézettel, amely (ahogy azt például szerint Szekfű *Magyar Szemléje* tette) minduntalan azt bizonygatta, hogy „a magyar csak átvett, csak befogadott, csak a helyi viszonyokhoz adaptált”, kultúrája a maga egészében „Nyugat ajándéka”. „Tolmácsolni vagy közbeszólni” — határozta meg saját problémáját. Ő nem másolni, „tolmácsolni”, de újat adni — közbeszólni akart, „Európába fűrni be a magyart”. Az volt számára cél, hogy nemzete Európának ne gyarmata, de műhelye legyen. Szervesen, a maga belső szükségleteiből indítva vegyen át külső hatásokat, azokat a maga törvényei szerint tovább fejlesztve „a magyar életet a történelem kényszereibe, mint módosító, magyarrá színező erőtenyezőt vegyítse”. Hallatni akarta az emberiséggé válás folyamatában nemzete szavát. Mint 56 októberi cikkei mutatták: a szocializmus ötvenes évekbeli változatában is nem utolsósorban az taszította, hogy nem vette számba ott a politika a nemzet saját arcát, másoló népnek nézte a magyart.

Az identitásvédelemnek ez az akarata — a hűség igénye s az önbizalomadás — formálta Németh történelemszemléletét és népiségisméjét. Azt akarta, hogy múlthoz és néphez érjen le a szellem gyökérzete. Ezért foglalkoztatta a történelem, a múlt; törekedett annak — ahogyan írta — a visszaperlésére. A Nyugat-másolást programmá tevő, Habsburg- és német orientációt hirdető, uralkodó történelmi gondolkodással (ennek volt szerinte Szekfű mintegy szimbóluma), éppúgy mint Ady, egy más törvényt állított szembe: az önállóan, alkotó módon való fejlődés magyar történelmét. A Mohács előtti színes, gazdag, európai magyar világ, a XVI. századi protestantizmus s mindenekelőtt a XVII. századi Erdély „a magyarságnak ez a legnagyobb műalkotása” volt eszmény számára. Az iránymutatót ez jelentete: az autonóm fejlődés.

A népiség gondolata pedig a nemzet alatti nagy tömegekkel, a valós magyarsággal, a magyar szegénységgel kötött be a mélybe. „A magyar író tartson, s ha lehet éljen a szegényekkel” — hangzott hitvallása. S a nemzet alatti milliókon át még mélyebbre nyúlt le társkeresése: a történelem alatt s a történelem szélén élő népekhez. Kezdeti Közép-Európa koncepciója így alakult át előbb közép-kelet-, majd kelet-európai koncepcióvá. „Egy zaklatott búcsúírásfélével fordultam akkor azokhoz — írta a *Kisebbségben* időszakára visszaemlékezve —, akiket úgy éreztem, szellemi fegyverekkel kell ellátnunk az elnyomatás éveire. Az addigi felfogással ellentétben arra figyelmeztettem őket, hogy mi kelet-európai nép vagyunk, sorsunk ezután még szorosabban fűződik Kelet-Európa népeibe és ha nagy megpróbáltatásainkhoz nagy lelket akarunk szívni, azt ne a Nyugat lassan alexandrinussá váló irodalmában keressük, hanem az antikon kívül Kelet népművészetében és irodalmában, és azok közt is elsősorban az oroszban.” Szerves része lett népiségének a kelet-európaiság. S élete második felében — a „bartóki szintézis” gondolatában — még tovább tágult ez a gondolat. A történelem alatt élő népek — volt gyarmati népek — egészével való együttgondolkodás lett feladat számára. A világcivilizáció nyugati koncepciójával szemben — nemzetének öntudatot adó feladatért küzdve — az elmaradottabbak értékeit is magában foglaló, valóságos világcivilizáció lett eszmény számára.

(Az *antiimperialista patriotizmus tartalma*: 2. „templomépítés”) Elválaszthatatlan volt egymástól Némethnél az identitásörzés és a „templomépítés” gon-

dolata. A volt gyarmati népek nemzeti érzéséről szólva legnagyobb értéküknek vélte, hogy „nacionalizmusuk önnön vaksága helyett az emberiség közös, nagy érdekei felé fordítja őket”. S magyar viszonylatban is feladatnak látta ezt.

Igaz: a nemzeti megmaradás vágya — egy külön szín őrzése az emberiség számára — érték volt szerinte egymagában is. Ugyanakkor azonban meggyőződése volt, hogy miképp az egyén, a nemzet számára is csak az igazolja teljesen a létet, ha képes önmagán túlnyúló — összemberi — feladatok vállalására, ha nemzeti önmegvalósítása egyben a nembeli önmegvalósításnak is szerves tartozéka. „A helyes személyes, sőt ma már nemzeti licitnek is épp az az ismertetőjele, hogy egybeesik az emberiségével” — írta. Vagy ahogy másutt megfogalmazta: „Egy nép úgy szedi rendbe a maga szénáját, hogy az emberéltre is csinál egy megoldást.” Ily értelemben igyekezett folyvást műhellyé tenni a magyar életet, összekapcsolni a nemzeti öncélúságot, önmagaőrzést s az emberiség számára való gondolkodást, nem ellentétben látni, de egyéforrasztani a megmaradásos s az értékközpontú nemzettudatot. Választ akart adni Ady *A szétszóródás előtt* című versének a zsidó történelmet idéző sorára: „*És a templomot sem építettük fel*”: a „*templomépités*” lett a cél számára.

„Az én pályámnak volt egy közvetlen és távolabbi célja — vallotta egyik kései számvetésében — a demenciás magyar nép fölött a tudatot újraszöni, s e tudat újraszövésében az európai gondolkodásnak, öntudatnak is helyet adni.” Hiszen ilyen világba kapcsolódó tudat nélkül nem élhet egy egyén, nem élhet egy nemzet. Irányt s teendőt kell találnia: „létezése tényén túl értelmet a létezéshez”. Ahogy írta: „Sokfelől ostromolt kisépeket kétségkívül csak bizonyos büszkeség tarthat össze; az a hit, hogy érdemes ahhoz a nemzethez tartozni.” S meggyőződése volt: ilyen büszkeséget nem adhat más, csak valamilyen az emberiségre néző feladat. Pályakezdekésekor feléledt már benne ennek az igénye. Babitsnak a magyar irodalom világirodalmi lehetőségéről szóló, szinte gyermekfővel olvasott írását ezért tekintette mindvégig olyannak, mint amely élete „munkahipotézisét” adta. Azzal a hitel élt, hogy az „orosz, skandináv irodalmak után a magyart is föl kell, föl lehet szorítani oda . . . ahol az egész emberiségnek szól”. Szerette volna, ha „az emberi művelődés nagy szívérványában a Föld felé írt, szebb jövőt ígérő ívben a magyar színnek is van helye, s népünk nem mint tíz egynehány millió magyarul beszélő tömeg, hanem mint felemelt fejű nemzet mehet át alatta”.

Nemcsak irodalmi programot jelentett ez a magyar lehetőségekből táplálkozó s ugyanakkor az emberiségre néző tudatkeresés, de társadalmi és politikait is. Szerette volna, ha a világ jövő alakulásába a maga példájával közbeszól nemzete. Számtalan álma — elitről, új nemességről, a minőség forradalmáról, bartóki szintézisről stb. — mind ezt is célozta. Küldetést akart kicsikarni a puszta létezésből nemzete számára; külön „magyar műhelyt”, „amelyben a nemzeti feladatok az egyetemes algebra szerint az egész világ használatára oldódnak meg”. „Kovásnéppé” akarta tenni nemzetét. Ott élt benne a remény, hogy „tán sikerül bajt látott nemzetünkben is egy érdeklődéssel összetartott, a szép s jó tiszteletére hangolt közösséget, mintaosztályt csinálni”; „mintaosztályt” az emberi egész számára.

A szocializmust is ebből a szempontból nézte, értékelte. Nemcsak pályája első felében, a „minőségszocializmus” gondolatát a valóság fölé álomként terítve, hanem később is, a létező szocialista társadalmat maga körül látva. Tudta ugyan már ekkor, hogy a kereteket mindig az emberiség adja, de meggyőződése volt: az egyéntől és a nemzettől függ miképp rendezkedik be ezeken belül. „A zo-

cializmus csak lehetőség — írta —, ahogy a kapitalizmus s feudalizmus is az volt, a nemzeten múlik, mit szed ki magának belőle.” Azért emelt szót egész életműve, hogy a változatok — az egyéniségek és a nemzetek — „ebben az új, kezdetben kényelmetlenül mechanikus szervezetben egy kis kényelmet, otthonosságot fészkeljenek”. Mégpedig „nem az elkülönülés, jellegerőltetés nacionalista, külön módszerével, hanem azon az észrevétlenebb... módon, amelyen... a nagy, közös emberi feladatok megoldásában érvényesíti a maga külön, előnyös sajátosságait a munkából részt csikaró nemzet és egyén”. Szerette volna, ha a maga külön, egyéni színével mások számára is tanulságot adón van jelen nemzete a szocialista világejlődésben. A „templomépítés” útjait kereste.

Megkésett nacionalizmus volt ez? „kultúrnacionalizmus?” — ahogy az őt nem szívlelő kritika vélte vagy ahogy a kétely olykor őt is emésztette. A régi balkáni, közép-európai szerep utáni nosztalgia hatott ott benne, a hajdani, tévesztett „kultúrfőlény”-eszme? Semmi esetre sem. Hiszen csak a személyiséget semmibe vevő vulgarizálás tekinti bűnnek — az egyén vonatkozásában individualizmusnak, a nemzetében pedig nacionalizmusnak — a kiválni akarást. Mindig a cél minősít, s nem maga a vágy, az önkiteljesítés természetes emberi akarat. S Némethnél ez a minősítő tartalom előremutatott. Hiszen a lényegyet nézve egy a huszadik századi emberiség előtt álló feladat megoldására való törekvés feszengett ott benne. Ahogy egyik fiataalkori cikkében megfogalmazta: „a kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolni”. „A világcivilizáció aroncsait képző, politikai egységért” folyó harc idején, a globalizálódás, a tömbösödések, a nagy nemzetek korában élve őrizni akarta az „emberiséget”, azaz: az európai szellem egyik legnagyobb vívmányát, a külön entitások (legyenek azok egyéniségek avagy nemzetek) létezési jogát. A sokszínűséget. Ezt kívánta egygyeolvasztani egy közösségi elvi alapokon megszervezni kívánt eljövő világgal. Az életművét átható feladatkérés, „templomépítés” alapgondolatát — alapképletét — mindvégig ez jelentette: a szintézisteremtés; közösségi elv és személyiségelv egyberendelése.

AZ ANTROPOLÓGIAI SZINTÉZIS

(*Utópia és antropológikum*) A közösségi-nembeli önmegvalósításból maguknak részt kiszakítani vágyó individualitások — egyének és nemzetek — problémája izgatta Némethet, közösségelvű és személyiségelvű társadalom és gondolkodásmód termékeny egysége. Ahogy már egyik 1934-es tanulmányában megfogalmazta: „individualizmus és kollektívizmus, provincializmus és egyetemeség” összehangolása volt számára a cél. Sokat emlegetett utópiáiban — a lényegyet nézve — ez a törekvés fejeződött ki. Ez keresett formát a *Kert-Magyarország*, a *családiás falanszter*, a *minőség-szocializmus* gondolatában éppúgy mint a *nagy család*ban, a *bizománybirtok*ban avagy az *értelmiségi társadalom* s a *tájhazák* tervében.

Sok volt ezekben az elképzelésekben az utópikus elem, a valóságra nem néző, szubjektív akarat, a voluntarizmus. A gyakorlati politika nem utolsósorban éppen emiatt nagyonis gyakran vitázott vele. Mindig van ugyanis annak egyfajta praktikus, pragmatikus racionalitása. Oly problémákat tűz csak napi-rendre, melyek megoldására megért az idő. Az egyéb kérdéseket, mint később megválaszolandókat, mint egyelőre pusztá mellékhátásokat zárójelbe rakja. Őt a siker igazolja, arra kell törnie. Németh viszont író s nem politikus volt. Nem a lehetséges, de a lehetetlen foglalkoztatta. Az életet úgy ahogy van nem

fogadva el, nem politikai programot, de egy életálmot szegezett szembe vele. Oly problémákat is felvetett ilyképp, melyek megválaszolására hiányzott még a konkrét lehetőség. A jövődőt a vágy előlegezte, mellékessé vált a megvalósítás útja, mikéntje. A meghirdetett célok, mint elvont posztulátumok — pusztá legyenként — lebegtek csupán a mindennapok fölött: mint távoli, messzi álmok az életről. A történelem immanens menetébe még nem forrtak bele.

Nem tudott eligazodni így ez az író nagyon is gyakran a napi politika történései közt. Tévedezett köztük. De mint „platonai politikus” — történeti-ontológiai síkon nézve, értékelve gondolatait — mégis a jövő számára hozott erjesztő eszméket. Ösztönzést adott holnapi, holnaputáni kérdések tisztább látására. Igazolódott az ő esetében is Leninnek az utópista szocialistákról Engels nyomán kifejtett tétele: „ami közgazdasági szempontból formailag helytelen, világtörténelmi szempontból még helyes lehet”. Napi-politikai síkon szemlélve a tévedések tűntek szembe inkább, történetin-ontológiai viszont az igazságai.

Mint annyiszor a történelemben a jövő előképe volt az utópia Németh Lászlónál is, a dolgokban rejlő lehetőséget ébresztette. S minél messzebbre megyünk előre az időben, annál nyilvánvalóbb lesz ez. Nem véletlen (csak egyetlen, de a legfontosabb kérdést kiragadva itt), hogy az őt foglalkoztató legfőbb problémára — közösségi elv és személyiségelv egybeötvözésének lehetőségére — keres ma választ számos formában és számos változatban az emberfejlődés. Az ún. hippimozgalomban, a *power-flower* kívánalmában, a különféle kommunakísérletekben, a 68-as diáklázadásban éppúgy az övéhez hasonló törekvések élnek, mint például a brandt-i életminőség-gondolatban avagy az alternatívok s a zöldek programjában, a *small is beautiful* schuhmacheri kívánalmában. Stb., stb. S nem utolsósorban ezzel a kérdéssel — a személyiségelvnek egy közösségi elvi alapokon felépülő társadalomban való fokozottabb érvényesítési lehetőségével — birkózik, erre keres választ a létező szocializmus mai reformmozgása, köztük a magyar is. A maguk utópisztikus jellege ellenére is a jövő felé mutatnak így a Németh László-i kérdésfelvetések. S kiváltképp így van ez az emberi-erkölcsi tartalmakat nézve. Mert ami gazdaságban és társadalomban harmadikutas illúzióként, utópiaként létezhetett csupán, oly problémaként, melynek megvalósítására még nem ért meg az idő, s amiből éppen ezért nem születhetett más, mint politikai tévedés, fiaskó: megfogalmazódhatott mint „új ember”-igény. Létezhetett (a maga tágabb értelmében véve ezt a fogalmat) úgy, mint etikum, mint emberségprogram, mint antropológikum.

Hiszen az erkölcs, az emberiségigény mindig utópia, nyugtalanító, békét nem hagyó, hívó üzenet, egy *Sollen*, egy *Legyen* az embertermészet kölönceitől lefelé húzott, gúzsbakötő valóság fölött. A bennünk lévő biológiai ént maradéktalanul nem gyűrhetjük le, a természeti ember meghatároz és köt, de mégis kell az igény, mi vonjon felfelé, a feltételezett emberi tökéletesség, teljesség felé. A realizálódás elmaradása vagy lehetetlensége egy etikai igényt, egy emberségképet nem tesz semmivé.

A Németh László-i gondolatrendszert, a Kert-Magyarországhoz hasonló utópiákat cáfolta az idő. Nagyon sok vonatkozásban mint naivitásokat leplezte le őket. Nem cáfolta azonban a műveiben élő emberségeszményt. S minden ellentmondáson, tévedésen túl ez élteti írásait mindenekelőtt. Egy mához szóló magatartásforma sugárzik át művein keresztül. Elsődlegesen nem a rendszer hat, nem a benne fellelhető politikai-társadalmi program, elképzelés, de az emberi atmoszféra, az életviteleszmény. Hat egy emberkép, melyben megvalósul közösségi elv és személyiségelv egybefonódása, melyben (csak két lényegi össze-

tevőt kiemelve itt) a személyiségeket konkrétizálón adott a *minőség*, a közösséget pedig a *belátás* parancsa, s a kettő (mint a szó tágabb értelmében vett erkölcs, mint emberi magatartás, mint antropológikum) együtt, egyszerre, egymás mellett él.

(*A személyiségeket antropológiai-etikai vetülete: a minőségerkölc*) A Németh László-i életmű kulcsszava mintegy a minőség. Ahogyan írta: „A Minőség-gondolata valóban vízjele lehet... életművem minden egyes oldalának.” Valószínűleg Ortega nyomán a *nivellálódás*, a *tömeg* ellenszavaként jelent meg ez nála: az *elit*, az *új nemesség* igényével együtt, azoknak mintegy a szinonimájaként. A kiválás szava volt, ellenfreudizmus; a vágyódás arra, hogy az ösztönök világával, a freudi *Id*-del szemben az oromtermészet, az *Überich* legyen az énben meghatározó, hogy a legtöbbet s a legnagyobbat próbálja meg kilicítálni magából az én. A minél teljesebb önmegvalósítás vágya fejeződött ki rajta keresztül: a személyiségény.

Különféle variációkban a *feljebb* volt egyberendelve vele értelmező szóként. Minőségről szólva Németh mindig magasba törésről, ellengravitációról, ormokra vitt zászlókról, éterlángszerű lobogásról, felfelé törő lépcsőkről, a teljesség, az abszolút, az örök szomjáról, a nagyság, a szárnyalás szenvedélyéről, magaslatról beszélt. „Az embert nem igazolja semmi, csak az, ami följebb hajtotta” — fogalmazta meg számos változatban az „ünnepi magas lebegést”, a minőségigényt. Ily értelműen — a *felfelé* parancsát közvetítő metaforaként — kísértett nála az Isten képzete is. „Isten: ragaszkodás lelkünk magaslatához” — sűrítette össze a maga ateista, huszadik századi „vallásosságának” legbensőbb lényegét. A *felfelé*, a *maiora canamus*, a *Holdnak, mint minden jó vitéz gondolatát* — a minőség parancsát — magában hordva vallástalanul is vallásos lehetett az én.

Tartalmilag konkrétizálva: az értékek jegyében megvalósuló lét jelentette a gondolat lényegét. S az alapértékeknek megfelelően a *jó*, a *szép* s az *igaz* volt benne meghatározó. A pálya különböző szakaszain hol az egyik, hol a másik értékminőség kapott különösebb hangsúlyt. De az eltérő, belső vegyülések ellenére is állandóan együtt fénylettek ezek. A minőség szavába összefogva mind egyszerre élt. Csak az analízis választhatja el őket egymástól.

Mindenekelőtt s mindvégig a *jó* játszott ebben a magatartáseszményben lényegi szerepet: a szűkebb értelemben vett etikai igény. „Erkölcsei szemben-úszók”, modern aszkéták voltak elsősorban a minőség hősei; az uralkodó érdek-etikával szemben a kanti nemessegetika megszállottjai. Olyan emberek, akik „egy erkölcsileg túlságosan is emancipálódott világban egyre idejét múltabb gúzsokba kötve jelennek meg, érdekükkel, hajlamukkal szembenálló terheket vállalnak magukra”, s „példájukkal, tanácsaikkal egy magasabb életre emlékeztetik az embereket”. Oly magasba vetették fel magukat, „ahol az ösztön gravitációja nem kötött többet”. Legyőzték bennük az „állati múltat” „az új, lelki aspirációk”.

De ez az aszkéta-lét nem volt rideg, embertelen, bántó, mert hozzátársult már a kezdet kezdetén egy másik igény is: az „álom az élet ellen” — a *szép* jegyében a lét. „Színes aszkéta” volt a Németh László-i minőség embere. Internacionalizálódott mintegy benne „a nyugati civilizációt letakaró és éltető ragyogás”, az a játékos, könnyed, életigenlő, rugalmas merészség, éterlángszerű nyugtalan lobogás, mely megadja mindig a szépség varázsát. S végigkísérte életművét ez az esztéta meghatározottság. Ez terült szét a kései műveken a mozarti csillogás, karcsú fényesedés, tündéri lágyság igenléseként.

Végül, de nem utolsósorban — az értékek jegyében való létet kiteljesítve — a jó s a szép mellett az igaz tartozott hozzá a minőségi ember ismérveivel. Ez lett mindinkább a fő meghatározó. Olyan embereket idézett a minőségi lét, akik „a maguk fejében kialakult eretnek igazsághoz ragaszkodva” éltek s biztosítani tudták az ész uralmát a dolgok s az indulatok fölött. Igazságszerelmük mint módszert, mint magatartás-szabályozót a kísérletezést és az elemzést hozta magával. Ez lett Némethnél a minőség jegyében formált életnek egyik legfőbb belső parancsává. Az, hogy ne hunyjon ki soha az elemző, kísérletező kedv, az olthatatlan kíváncsiság, a talányfejtő öröm. Működjék mindig a kereső, fűrésző, alkotó, nyugtalan ész. Hiszen ez az, „ami mindig kívülemelhet még a pokolban is. Példávk, „esetté” válhat ennek segítségével a még olyan fojtó egyéni szenvedés. Felfedezheti az én, hogy minden munkának van költészete is. Laboratóriumká alakítható még a gályapad is. S ami a legfőbb: minden körülmények közt meg tudja őrizni ilyképp méltóságát a magára adó, büszke egyéniség. Hisz érzi az ész működő erejét. Biztosítja ez autonómiáját, belső szabadságát, függetlenségét. Szuverenitását a saját sorsa fölött.

(A közösségi elv antropológiai-etikai vetülete: a belátás-erkölcs) A minőség az értékek jegyében megformált életet konkrétizálta. A személyiségeszményt. Kárász Nelli-féle kiválást jelentett ez, kiválást a minőség nélküli, értékek nélküli, nivelláló létből, az „emberszennyből”, a „világpiszokból”. Ez jelentette a személyiségelv etikai ekvivalensét. A Németh László-i embermodell másik lényegi meghatározója, a belátás pedig — épp ellenkezőleg — a világkép másik összetevője: a közösségi gondolat kapcsán töltötte be ezt a szerepet, azt fordította le jellemigénnyé. Ha a minőség kiemelt, ez bent marasztott az emberek között. Az individuum — a belülről vezérelt autonóm emberség — öntudatával, büszkeségével, gőgjével szemben ebben a világba simuló emberszeretet szölt, a különbözés helyett az azonosulás; a regénycímek nyelvén: a Kárász Nelli-féle *iszonyva* szemben a Kertész Ágnes-féle *irgalom*: a közösségi erkölcs. Ellentmondva egymásnak a kettő állt elő a Németh László-i embermodell; az a fajta tartás, melyben a személyiség méltóságérzete s a közösségi alázat, az önmegvalósítás-etika és a szolgálat-etika — minőség s belátás — együtt, egyszerre, egymás mellett élt. Együtt jelent meg úgy, mint egyéniségalkotó, termékeny feszültség.

Gandhi, Tolsztoj, főleg pedig a modern élet szentjeit kereső, Aljosa Karamazov s Miskin herceg alakját megformáló Dosztojevskij nyomán jelen volt a belátás-etika már a fiatal Némethnél. Ha a *Gyász* hősnőjét a minőség-etika jegyében formálta, első regénye hősének, Boda Zoltánnak krisztusi attitűdjében ez a más erkölcs élt. S ez fogalmazódott meg Frobenius hamita-semita ellentétpárját sajátjává élve az állaterkölccsel szemben úgy mint növényerkölcs. „Ily növény-erkölcs kellene — Belénk is ember-állatokba — Vértelen vetélkedés” — írta egyik korai versében. *Papucshős* című vígjátékában, ha még kételkedőn, iróniával megformáltan is, de ez az embereszmény öltött már testet; a hős, kinél önérvényesítés helyett szolgálat a cél. S főleg felerősítette benne ezt az emberképet a második világháború. Hogy a kisépek az egy-emberiség, az egységes világ megteremtésében, új világmodellek létrehozásában nem játszhatnak lényegi szerepet, ekkor értette meg. Az ő feladatuk más: az egységes emberiséghez hozzárendelt embert kell megkísérelni létrehozniok. „A lelkek hatalmát” kell megszervezniok az erőszak ellen, „a világ növényi alapterm-

szetét” kell helyreállítaniok. A belátás-etika előzője, a növényetika kispéji hivatással nőtt.

Igazi jelentőségét azonban csak az 1945-ös történelmi megrázkódtatás nyomán kapta meg ez az etikai igény. Szerepe volt ebben a hódmezővásárhelyi évek filozófiai tanulmányainak, az újkori szellem — főleg Spinoza, Schopenhauer valamint a távol-keleti bölcsélet — behatóbban ekkor megismert gondolatainak. Az alapvető tudatosító azonban mégsem eszmei hatás, de történelmi sokk, valóságélmény volt. Az átélt, megszenvedett események váltak benne világnézeté. Ami a növényerkölcs metaforikus elvontságában, mint csíra, adva volt a háború átélt borzalmi, valamint a korábbi életterveket bíráló, történelmi változások nyomán kiteljesedett: megfogalmazódott belátás-morálként.

Nem véletlen, hogy a társadalmi fordulat hozta élményeket átgondoló, azokat feldolgozó regényében, az *Égető Eszter*ben ez a gondolat játszott már a központi szerepet. Amit korábban az 1942-ben megkezdett *Iszony* 1945 utáni átdolgozása — a kezdeti, tervezett, központi érzésnek, az iszonynak már itt irgalomba történő átfordulása — jelzett, ebben az elmúlt fél évszázadot áttekintő s egyben az önszenbesülést is elvégző művében kiteljesedett: elszakadt Németh a hagyományos európai embereszménytől, a fausti modellől, „a férfi rögeszmék belátástalanságától”.

Legbelül — ontológiai síkon nézve — akarat és belátás párbaja volt ez a regény. Megütközött rejtetten, s mélyben a férfi és női elv, a nyugati és keleti gondolkodásmód. *Égető Eszter* alakja mellett a csomorkányi — hódmezővásárhelyi — artézi kutak halk csobogása volt az egyik jellegzetes kísérő motívum: a történelem alatti rejtett emberség tört fel rajta keresztül. Űzent a mélység. Az egyik oldalon ott állt így az „örület”: „a ráció túlzott és veszélyes önbizalma”, a mindent egy cél megvalósításához eszköznek tekintő, folyvást rohanó, messzibe törő, teljesítményelvű, célracionális, emberi attitűd, a belátással nem mérsékelt akarat: „a vak akarat, mely annyira lát, mint a kő után elnyargaló vizsla: célt keres magának, s a cél után vágó szenvedély lobogását élvez”. A másik oldalon az ilyen esetleg „ragyogó lelkekkel” szemben az „érett lélek” tűnt fel, az édenalapító, a közösségteremtő, az *Égető Eszter*-i növénytermészet, kire jellemző a tapintat, az apró dolgok iránti érzék, a határait ismerő ráció. „Nem osztozik a kor tett misztikájában”, tudja, hogy „a legnagyobb tett lenni s nem szorulni tette”; hogy a világ folyásával, a mély törvényeivel egybeeső észrevétlen, csöndes cselekvés a legnagyobb érték. A Gandhitól reprezentált emberideál öltött testet az így megrajzolt *Égető Eszter*ben. Nem véletlen, hogy az ő halála volt a hősnő számára az egyik legmegrázóbb élmény.

Igaz: hogy mégse kapjon a személyiségelvet megalkotó európai kultúrával szemben teljesen más jelleget ez az embereszmény, éreztetni akarva, hogy noha a schopenhaueri „vak akarat teszi az embert boldogtalanná”, de ugyanakkor „ez a sok össze-vissza, egymást keresztező akarat... ez adja mégis az emberi élet feszültségét, amelynek túlságos rendezése a halált jelentené”: a saját belső ellentmondását — személyiségelv-közösségi elv, illetve minőség-etika-belátás-etika feleselését — oldani akarva, nem Gandhi lett végül is ennek a magatartásnak névadója Németh műveiben, hanem Galilei. Megszületett a faustival szemben a Galilei-eszmény.

Faust a Németh László-i értelmezésben a romantikus titanizmusnak s egyben az utilitarisztikus racionalizmusnak volt reprezentánsa; olyasvalaki, aki

„átgázol az embereken”. „Mint reneszánsz tudós egy bűvös formulát keres, kulcsnak az egész mindenséghez”. A természet „megerőszakolója” ő: „az aránytalanra vállalkozók tragikumá veszi körül”. Galilei ezzel szemben „szerényebb, előkelőbb, korlátozni tudja érdeklődése körét, határt szab magának, de azon belül alapos, s épp ezáltal találja meg a kulcsot a természethez”. Bölcs, elnéző tanító, a mérséklet, a józan ész hőse, ki Fausttal ellentétben hagyja élni és választani az embereket. Faust „a gazdagabb, teljesebb ember, az örülségével gazdagabb”, de épp ezért Galilei „az ősbibb, játékosabb”, a mélyen embe-ribb. Az eszmeemberrel szemben a *bon sens* embere ő, a belső derűé. Németh szavával: örület-belátás, mai terminológiával mondva: a célracionálisan gondolkodó instrumentális ész és a dialógusmorál szellemében élni akaró kommunikatív ész embere ütközött meg rajtuk keresztül.

Az elsők közt dolgozta fel Németh az így megalkotott embermodellben a huszadik század nagy tanulságait. A huszadik század végén — egy esetleges nukleáris háború okozta mérhetetlen pusztításlehetőséget és a környezetszennyeződést tudva és látva — nyilvánvaló már, hogy át kell értékelni az európai kultúra számos áthagyományozott, eddigi értékét. Egy még le nem zárult, s így maradéktalanul fel nem mérhető, nagy értékföldrengésnek, értékátrendeződésnek vagyunk tanúi. Megkérdőjelezte például a század az európai kultúrának olyan nagy értékét, mint a *harc* gondolata volt.

Nyilvánvaló lett ugyanis, hogy a békének nem lehet többé alternatívája a meg nem alkuvó, végigvitt küzdelem. Meg kell hogy tanuljon a türelem jegyében egymás részgazságaira odafigyelve — békében élni az emberiség, ily módon megoldani a konfliktusait: nem harc, de dialógus révén, nem a konfrontáció, de a békés egymás mellett élés, nem alá- de mellérendelések körülményei közt. S nyilvánvaló az is, hogy a „harc a természettel” sem lehet többé jelszó: a természet visszavág, békés egymás mellett élés szükséges ott is. Mind a társadalom, mind a természet viszonylatában elkerülhetetlen így egy újfajta morál: a harc morálja helyett a dialógusé. S Németh László a maga belátás-moráljával — örület s belátás szembeállításával — ebbe az irányba volt mintegy úttörő. Nagyon jól tudta már a század közepén, hogy „az egész embervilágot egybeölelő harmónia s mellette mindjárt minden élőlény pusztulása mint belátást sugalló s tébolytól szított lehetőség sosem volt úgy jelen minden gondolkodó lény tudatában . . . minden jövőért felelős akarat tövén”.

Újfajta ismeretelméletet vont maga után az így kiküzdött dialóguserkölc, egy miniciózus, árnyalni tudó, a társadalom és a természet tényeivel állandó párbeszédben álló, a mellékhatásokra figyelni tudó valóságlátás foglalta el az instrumentális ész „tettmániájától” diktált, csak a fővonalakra néző, célracionális megközelítés helyét. Méhes és Égető Eszter eltérő gondolkodásában jelenítette meg Németh a kétfajta megismerésmód közti különbséget. Méhes agya — mint Égető Eszter felfigyelt reá — „olyan tökéletesen metsz, mégis igazságtalanság van benne”. Ez a tapintatos ember például, „ha a gondolkodás elkapta, olyanokat mondott a barátairól, amik miatt magára maradvá el kell pirulnia”. Kiszakított ez a fajta gondolkodás valamit mindig az összefüggésből. Nem tudta követni a világba zárt lehetőségek halk törvényeit. Vitte a bizonyítani kívánt teória, az előtte álló cél.

Az így értelmezett ész és a dolgok valódi természete szükségszerűen eltért. Hiszen — mint Németh megjegyezte — „valóságérzéke annak van, aki a maga esze természetét vissza tudja tartani, ha a dolgoké jelentkezik”. Kedves képe volt: „az ész mindig érintő irányába vágódik ki, a valóságérzék rászorítja,

hogy kövesse a dolgok görbülését". A fausti típusú gondolkodó erre nem volt képes: hiányzott belőle a kellő alázat. Mert nem utolsósorban alázat kérdése volt ez. Nem véletlen, hogy férfielv s női elv szembeállításán át fogalmazta meg Németh a legpregnansabban a kétfajta megismerés közti különbséget. A nők — írta „más dolgokat tudnak az életről, mint a férfiak. Szervesebben, aprólékosabban ismerik. A férfit jobban betöltik saját céljai, a nő... finomabban érzékeli a környező világot", otthonosabb „az élet mikroszkópiájában". Ez a miniciózus, „mikroszkópikus" „női" megismerés „nem szalad el a gondolható érintőjén, hanem hüvelykujjában hordja a világ görbületét".

Más ismeretelméletet követelt a belátásmorálja, s ennek megfelelően másfajta emberi magatartást. Olyat, amelynek szerves tartozéka volt mind természeti, mind társadalmi vonatkozásban a kommunikatív viszony a léthez, a békés egymás mellett élés. Természeti vonatkozásban különös erővel jelent meg Némethnél a környezettiszteltet iránti igény. Viszonylag korán, az elsők közt vette észre ennek ellentétét: a nem pótolható javak esztelen pusztítását, a környezetszennyezést. „Az emberi ész és a természet között az utóbbi századokban hallatlan párbaj alakult ki" — írta. S ebben a párbajban pyrrhusi győzelem lett az emberé. Hiszen „a túlhajszolt termelés nemcsak a föld raktárait éli fel — elhasználja a földet, bepiszkítja a levegőt, megbontja az élő világot, az emberi szervezet egyensúlyát". Meggyőződése lett, hogy „a vívmányai vakon bízó ráció úgy elpuszkázhatja a leigázott természetet, hogy az emberiség csak éhen halhat, elnyomorulhat rajta". Hirdette: „meg kell változtatnunk azt a gonosz viszonyt, amelybe az ember a természettel került". Éppen ezért vonzották az európai emberével, a fausti emberével ellentétes, másfajta természetlátások. „Nagy együttérzéssel olvastam Gandhit — vallotta például egyik 1962-es cikkében —, amikor a hinduk tehéntiszteltét az embernek az emberalatti lét tiszteltével magyarázta (s valóban nem az-e az ember rendeltetése a természetben, mellyel pusztításait jóváteheti, hogy az ember és ember közötti gyilkolást kiküszöbölve, humanizmusát, amennyire lehet a nem humán létre is kiterjeszti?)." Az emberjövőt jelzőn: a humanizmus a naturizmus irányába tárgult.

Társadalmi vonatkozásban is szabály volt számára a harc tagadása: a békés egymás mellett élés. Az, hogy ne tépje szét állandóan a lehetséges emberi harmóniát a belátáshiány, az agyvelők összeférhetlensége, az esztelenség. Így kapott hangsúlyt gondolatai közt — a belátásetikát konkretizálón — az oly igen nehéz és oly igen szükséges kommunikációt, egymást megértést elősegítő két lényegi magatartásjegy: az *empátia* és a *tolerancia*.

Az emberi boldogtalanság egyik lényegi okának tartotta Németh — főleg pályája 45 utáni szakaszán — az empátiahiányt, a kommunikációs képtelenséget; azt, hogy „még akik egymásnak valók, azoknak is másképpen jár az órájuk". Erkölcsei szabálya igyekezett tenni a megértésigényt. Az volt szerinte az igazi műveltség egyik legfontosabb jegye, mikor „az ember ott hordja magában annak az ösztön- és szellemi érveit, akivel vitázik". A szellem legszebb tornájának tekintette, ha az egyén „minél többször és minél nyomósabban foglalja össze a másik fél mellett szóló érveket". A kommunikatív ész, a dialógus-erkölcs mindenekelőtt olyan magatartást kívánt szerinte, melyben „mindkét fél a másik legnemesebben fogalmazott s általa is igaznak érzett érveit mondja, fölöttük lebegtetve persze a döntő érv árnyékát". Ez a fajta attitűd volt szerinte az igazán közösségteremtő erő: „Egymás életének a csendes helyeslése", az empátia adta egymásmegértés.

A művészi formálást is mindjobban meghatározta ez a törekvése. Az empátiagényt jelzón polifónná vált az ábrázolás. Belülről megértve jelenítette meg regényei s drámái hőseit. Ahogyan írta: „színpadomon mindenki úgy érzi, hogy neki igaza van”. S így volt ez a regényeiben is. Még Takaró Sándor alakját is átírta például 45 után az *Iszony* korábban közölt fejezeteiben. Belülről megértett lett még az ő lelki kényelmessége, konformitása is. „Irgalomná” alakult az „iszony”.

Az empátiával, a beleérzéssel együtt szükségszerűen megjelent gondolatai közt a tolerancia is. Akit belülről ért az egyes, abban többé már nem ellenséget vagy ellenfelet lát, szeretettel tud nézni reá. Magatartásába bekerül „a szeretet és a belátás mosolya”, „a méltányosság mindannyiunkat összeölelő rezignációja”: a tolerancia. Az az emberség jelentette számára az eszményt, amely „az értelem, az analízis gyakorlatával védte magát egy életen át indulatai jellemrontó erejével szemben”, s azzal a meggyőződéssel élt, hogy „az emberek valódi érdekei összeférnek egymással”. Ez jelentette szerinte az emberszeretet legbensőbb lényegét. Amit „irgalomnak” nevezett, valójában ennek az érzésnek kiélezett, szélsőséges megjelenési formája volt. Hibáival, sántaságával tudta szeretni az *Irgalom* hősnője a maga embereit, a világnyi elfekvő beutaltjait. Adott volt benne az emberszeretet: az indulatoktól nem bénított türelem; a tolerans emberség.

Miniciózus valóságfigyelés, békés egymás mellett élés, empátia és tolerancia — mindenekelőtt ezek a vonások adták a Némethől igenelt belátás-etika — dialóguserkölc — belső szerkezetét. Otthonteremtő, közösségelvű magatartás volt ez: jellembe, egyéniségbe írt szocializmus. Ahogy a belátás hősnője, Égető Eszter kapcsán fejtegette Németh: „Eszter belátásában... öntudatlanul is szinte a szocializmus gyógyszerere érik, ezért érti meg minden elméleti előkészítés nélkül, a legjobb szemináriumi vezetőnél jobban, ami lényeges benne”. Hiszen az volt ennek az emberi „örületekkel” szembehelyezett, belátásmorállal megformált hősnőnek legfontosabb célja, ami a szocializmusnak: „hogy az élet törvényeit követő szép, kis közösséget alakítson ki”, „hogy üljünk egy asztal köré, legyünk egy család, éljünk úgy, mintha zenét hallgatnánk”.

„Bartóki szintézisről” beszélve ezt a keleti kultúrák s a női elv sajátjának vélt ösztönös, közösségteremtő szellemet kívánta összekapcsolni Németh a fausti kultúra alaptörvényének tekintett személyiségtisztelettel, méltóságtudattal; a minőségelvvel. Ez jelentette az általa vallott minőségyszocializmus legbensőbb lényegét. Nemcsak korábbi kultúrák kiküzdött értékeit magában hordó, egységes emberiség álmát közvetíti így a sokat emlegetett „magyar műhelytől” kihordatni vágyott „bartóki szintézis”, de egy a közösségelvet és a személyiségelvet egységbe hozó, eszményi társadalomnak jellemvetületét is. Etikummá, emberi atmoszférává, léleksugárzássá vált egy társadalmi program: a minőségyszocializmusé. S ez a léleksugárzás az, ami élővé teszi ennek az írónak még mellékesebb, még tévesztett gondolatokat magában hordó írásait is. A történelemtől meghaladott, bírált nézeteket kiszűri, megrostálja kritikailag a felnőtt, nagykorú olvasó, de a mindenütt jelenlévő léleksugárzást, emberformáló erőt nem nélkülözheti a reformok útját kereső mai magyar szocializmus. Mert nem lehet feledni Gandhi szavait: nincs olyan tökéletes rendszer, amely „annyira tökéletes, hogy senkinek sem kell többé jónak lennie”. Az „új gondolkodáshoz” nemcsak új gazdaságpolitika, megváltozott intézményrendszer kell, de újfajta emberség. S ennek formálásában nem mellőzhető a Németh László-í örökség, az ő életművéből sugárzó fény, lelki energia; az ott sejlő emberkép.